

બાળ મજૂરી અને લઘુત્તમ વયને લગતા ઠરાવો

કુ. નિમિષા ડોડિયા

રીસર્ચ સ્કોલર,

સી. યુ. શાહ યુનીવર્સિટી, વઢવાણ શહેર

પ્રસ્તાવના:

નિ:સંદેહ, બાળમજૂરીની સમસ્યા એક વિશ્વવ્યાપી સમસ્યા છે. ઔદ્યોગીકરણ, બેકારી તથા ગરીબીના કારણે લાખોની સંખ્યામાં બાળકોને વિવિધ થઈ બાળમજૂરી તરફ વળવું પડે છે. બાળકોજ પોતાના રાષ્ટ્રનો નાગરિક સમાન (Civil Society) બનાવે છે અતઃ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે વિવિધ પ્રકારની જરૂરી સુવિધાઓ તેઓને ઉપલબ્ધ થાય તેવું આયોજન કરવું પડે. સાથે સાથે તેઓના વિભિન્ન રીતે થતાં આર્થિક શોષણ ને અટકાવવા માટે કડક કાયદાની જોગવાઈ અને એમનો નિષ્ઠાપૂર્વક અમલ કરવો પડે. વર્ષોથી સમાજમાં બાળમજૂરી વિશે સ્થાપિત થયેલ માનસિકતાના કારણે બાળમજૂર પ્રતિબંધ કાયદાનો અમલ અસરકારક રીતે થઈ શકતો નથી. આમ હોવા છતાં બાળકોના હિતો અને ભાવિને લક્ષ્યમાં રાખી બાળમજૂરીના વ્યાપક બનેલ અનિષ્ટને નાબૂદ કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય તેમજ રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધ કલ્યાણ કારી યોજનાઓનો અમલ કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ, યુનિસેફ અને આઈ.ઓ જેવી સંસ્થાઓ ખૂબ જ સક્રિય છે. બાળમજૂરીની સમસ્યા પર વિચારણા કરવા મળેલ વિવિધ સમિતિઓએ કરેલ ભલામણો તેમજ વિવિધ યોજનાઓની માહિતી અને ભારતમાં અમલમાં મુકવામાં આવેલ યોજનાઓની વિગતોની અને છણાવટ કરેલ છે.

1919નો ઠરાવ ક્રમાંક 5

લઘુત્તમ ઉંમર (ઉદ્યોગ) અંગેનો ઠરાવ (નં 5) કે જે આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંસ્થા દ્વારા 1919માં પસાર કરવામાં આવેલો તેની જોગવાઈઓ મુજબ 14 વર્ષથી નાની વયનાં બાળકોને કોઈપણ જાહેર કે ખાનગી ક્ષેત્રનાં ઔદ્યોગિક એકમમાં નોકરીએ રાખવા ન

જોઈએ કે કામ કરવા દેવું ન જોઈએ. સિવાય કે આવાં એકમમાં એક જ કુટુંબના સભ્યો કામ પર રોકાયેલા હોય. આ ઠરાવ હેઠળ “ઔદ્યોગિક એકમ” માં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે.

- ખાણો
- પથ્થરની ખાણો
- ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગો
- બાંધકામ
- જાળવણી અને મચમત તેમજ
- મુસાફરો કે માલસામાનનું માર્ગ, રેલ્વે કે પછી આંતરિક જળમાર્ગ દ્વારા હેરફેર

આ ઠરાવ જો કે સરકાર દ્વારા માન્ય રખાયેલ કે તેના દ્વારા જેનાં કામકાજનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવતું હોય તેવી ટેકનિકલ શાળાઓમાં બાળકો દ્વારા શાળાઓમાં કરવામાં આવતાં કામોને લાગુ પડતો નથી.

આ ઠરાવમાં ભારત માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બીજા દેશો માટે નક્કી કરવામાં આવેલી 14 વર્ષની ઉંમરના બદલે ભારતમાં 10 કે તેથી વધારે માણસો કામ કરતાં હોય. અને જ્યાં શક્તિનો વપરાશ થતો હોય તેવાં ઉત્પાદન કરતાં એકમોમાં, ખાણો કે ખનિજો ખોદી કાઢવામાં કામમાં તેમજ મુસાફરો, માલસામાન કે ટપાલની રેલ્વે દ્વારા હેરફેરનાં કામમાં અથવા ગોદીઓ તેમજ ધક્કાઓ પર માલ ચડાવવા ઉતારવામાં 1 2 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકોને કામ પર રાખવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે.

ઉપરનો ઠરાવ ભારત દ્વારા 99/1995ના રોજ સ્વીકારાયેલ છે.

1920નો ઠરાવ ક્રમાંક 7

દરિયામાં બાળકોને કામે રાખવા માટેની ઓછામાં ઓછી ઉંમર નક્કી કરતો ઠરાવ આંતરરાષ્ટ્રિય શ્રમ સંસ્થા દ્વારા 1920માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ ઠરાવ હેઠળ જ્યાં એક જ કુટુંબનાં સભ્યો કામ ન કરતાં હોય તેવાં વહાણો પર 14 વર્ષથી નીચેની ઉંમરના બાળકોને કામે ગુખી શકાય નહીં. યુધ્ધ જહાજોને આ

જોગવાઈમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલાં છે. શાળામાં જહાજો અથવા તો તાલીમી જહાજો પર બાળ કા દ્વારા થતાં કામને પણ આ જોગવાઈઓમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યાં છે. પણ આવાં કામો માટે સક્ષમ અધિકારીની મંજૂરી મળેલ હોવી જોઈએ તેમજ તેનું તેમના દ્વારા નિરીક્ષણ થતું હોવું જોઈએ .

આ ઠરાવના અમલની સરળતા માટે દરેક જહાજના ઉપરી અધિકારીએ તેના જહાજ પર કામ કરતી 16 વર્ષથી નીચેની વ્યક્તિઓનું રજીસ્ટર રાખવું પડે છે.

ઉપરનો ઠરાવ ભારત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી.

1921 નો ઠરાવ ક્રમાંક 10

આ ઠરાવ ખેતીવાડીમાં બાળકોને કામે રાખવા માટેની લઘુત્તમ વયમર્યાદાને લગતો અને તે આંતરરાષ્ટ્રિય શ્રમ સંસ્થા દ્વારા ઇ.સ.1921માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો .

આ ઠરાવમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે 14 કે તેનાથી નાની વયનાં બાળકોને કોઈ પણ જાહેર કે ખાનગી ક્ષેત્રનાં ખેતીવાડી એ કામોમાં કામે રાખી શકાશે નહીં. શાળામાં હાજરી માટે નક્કી કરેલા સમય સિવાયના સમય દરમ્યાન બાળકો પાસે ખેતીનું કામ કરાવવા માટે આ ઠરાવમાં મંજૂરી આપવામાં આવી છે. આવા કિસ્સાઓમાં તેના કામથી શાળામાં તેમની હાજરીને વિપરીત અસર ન થવી જોઈએ. ટેકનિકલ શાળાઓમાં બાળકો દ્વારા થતાં કામોને આ ઠરાવે લાગુ પડતો નથી.

આ ઠરાવ હજુ સુધી ભારત દ્વારા સ્વીકારાયેલ નથી.

1921નો ઠરાવ ક્રમાંક 15

આંતરરાષ્ટ્રિય શ્રમ સંસ્થા દ્વારા જહાજોમાં ટ્રીમર તેમજ બોઇલરમાં કોલસા પૂરવાનાં કામ પર યુવાન વ્યક્તિઓને રાખવા માટેની લઘુત્તમ વયમર્યાદા નક્કી કરતો ઠરાવ ઇ.સ.1921માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ ઠરાવમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે 18 વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળી વ્યક્તિઓને જહાજ પર સ્ટીમર કે બોઇલરમાં કોલસા નાખવાનાં કામે રાખી શકાશે નહીં. જ્યાં બંદર પર સ્ટીમર કે કોલસા નાખનારની જરૂર ન હોય અને 18 વર્ષથી નીચેની ઉંમરની જ તેવી વ્યક્તિઓ પ્રાપ્ત હોય ત્યાં આવી વ્યક્તિઓને કામે રાખી શકાશે પણ આવા સ્ટીમર કે કોલસા નાખનારને (સ્ટ્રોકર) તરીકે એક પુખ્તવયનાની જરૂર હોય ત્યાં બે યુવાન વ્યક્તિઓને કામે રાખવી પડશે. આવી વ્યક્તિઓ ઓછામાં ઓછી 16 વર્ષની ઉંમરની હોવી જોઈએ.

ઠરાવ ક્રમાંક 15 ભારત દ્વારા 20-11-1922 ના રોજ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો.

1932નો ઠરાવ ક્રમાંક 33

આ ઠરાવ બિનઔદ્યોગિક નોકરીમાં બાળકોને કામે રાખવા અંગેની લઘુત્તમ વય મર્યાદાને લગતો છે.

આ ઠરાવમાં રાષ્ટ્રિય કાયદા પ્રમાણે જેમના માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવું જરૂરી છે તેવાં 18 વર્ષથી નીચેનાં કે તેનાથી વધારે ઉંમરનાં બાળકોની નોકરી પર રાખવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ઠરાવ 12 વર્ષથી ઉપરના બાળકોને શાળાના સમય સિવાયના સમય દરમિયાન કામ પર રાખવા માટે છૂટ આપે છે. જોકે આવું કામ હળવું જોઈએ અને તે બાળકોની તંદુરસ્તી તેમજ તેમના સામાન્ય વિકાસને હાનિકારક નહીં હોવું જોઈએ. કામ એ રીતનું હોવું જોઈએ કે જે તેમની શાળાની હાજરીને વિપરીત અસર કરતું ન હોય.

આ ઠરાવ સમુદ્રમાંથી માછલાં પકડવાનાં કામને તેમજ તેવા લોકોનાં શિક્ષણ માટેની ટેકનિકલ તેમજ વ્યવસાયિક શાળાઓમાં થતાં કામોને લાગુ પડતો નથી.

આ ઠરાવ ભારત દ્વારા સ્વીકારાયેલ નથી.

1936 નો ઠરાવ ક્રમાંક 58

એક જ કુટુંબનાં સભ્યો જેમાં કામે રોકાયેલો હોય તે સિવાયનો જહાજો પર 15 વર્ષથી નીચેનાં બાળકોને નોકરીએ કે કામે રાખવાં નહીં. એવી આ ઠરાવમાં જોગવાઈ

કરવામાં આવી છે. છતાં રાષ્ટ્રિય કાયદાઓ અથવા તો નિયમનો કેટલાક ખાસ કિસ્સાઓમાં 14 વર્ષથી નીચેની વયના ન હોય તેવાં બાળકોને આવાં કામ પર રાખવા માટે મંજૂરી આપતાં પ્રમાણપત્રો આપવાની જોગવાઈ કરી શકે છે.

શાળાનાં જહાજો અથવા તો તાલીમી જહાજો પર બાળકો દ્વારા થતાં કાર્યોને આ જોગવાઈ લાગુ પડતી નથી. આ ઠરાવ હજુ ભારત દ્વારા સ્વીકારાયો નથી .

1937 નો ઠરાવ ક્રમાંક ૫૭

ઇ.સ .1937 માં આંતરરાષ્ટ્રિય શ્રમ સંસ્થાએ ઔદ્યોગિક રોજગારી માટે બાળકોની લઘુત્તમ વયમર્યાદા નક્કી કરતો સુધારેલો ઠરાવ ક્રમાંક ૫૭ પસાર કર્યો . તેના હેઠળ 15 વર્ષની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવી છે.

ભારત માટે આ ઠરાવવામાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે 10 કરતાં વધારે માણસો જ્યાં કામ કરતા હોય અને શક્તિનો વપરાશ થતો હોય ત્યાં 12 વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોને નોકરીએ રાખી શકાશે નહીં કે તેમને કામ કરવા દઈ શકાશે નહીં. 13 વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોને રેલ્વે દ્વારા મુસાફરી કે માલસામાનની હેરફેર તેમજ ગોદીઓ અને ધક્કાઓ પર માલસામાન ચડાવવા ઉતારવાના કામે રાખવામાં આવશે નહીં. 15 વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોને ખાણો, પથ્થરની ખાણો વગેરે. તેમજ ભયજનક, હાનિકારક અથવા તો બિનઆરોગ્યપ્રદ ધંધાઓમાં નોકરીએ રાખી શકાશે નહીં. એવી જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે કે જો 12 વર્ષ પુરા કર્યા હોય પણ 17 વર્ષની ઉંમર થઈ ન હોય એવી વ્યક્તિને 10 કરતાં વધારે માણસો કામ કરતાં હોય અને શક્તિનો વપરાશ થતો હોય તેવા કારખાનામાં નોકરીએ રાખવામાં નહીં આવે તેમજ જો 15 વર્ષ પૂરાં કર્યા છે પરંતુ જેની ઉંમર 17 વર્ષ થઈ નથી એવી વ્યક્તિની તબીબી તપાસ ન થઈ હોય અને તેમને જે તે કામ કરવાનું શારીરિક યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર મળ્યું ન હોય તો તેમને ખાણોમાં કામે રાખવામાં આવશે નહીં.

ભારતે હજુ સુધી આ ઠરાવ સ્વીકાર્યો નથી. તેમ છતાં પણ કારખાનાઓના કાયદા, ખાણોનો કાયો, મોટર વાહનકામદાર ધારો તેમજ બીડી અને સિગારેટ કામદારોના ધારાની જોગવાઈઓ મહદઅંશે આ ઠરાવની જોગવાઈઓની જરૂરીયાત પૂરી કરે છે.

1937નો ઠરાવ ક્રમાંક 60

આ ઠરાવ બિન-ઔદ્યોગિક કામોમાં બાળકોને રાખવા અંગેની વયમર્યાદા પરનો સુધારેલ ઠરાવે છે. આ ઠરાવ ભારતમાં લાગુ કરવા અંગે તેમાં વિશેષ જોગવાઈઓ છે. નીચેના બિન-ઔદ્યોગિક ધંધાઓમાં 13 વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોને કામે રાખી શકાય નહીં.

- દુકાનો
- કચેરીઓ
- હોટલો
- રેસ્ટોરાં , ખાણી-પીણી નાસ્તાગૃહો
- જાહેર મનોરંજનનાં સ્થળો

આ ઠરાવ હેઠળ આવરી લેવાયેલ હોય તેવો કોઈ પણ બિન- ઔદ્યોગિક ધંધો. 17 વર્ષથી નીચેની ઉંમરની વ્યક્તિને તેની જિંદગી, તંદુરસ્તી ભયજનક હોય તેવા કોઈ પણ બિન ઔદ્યોગિક ધંધા વ્યવસાયમાં કામે રાખી શકાય નહીં. આ ઠરાવ પણ ભારત દ્વારા હજુ સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી.

1965નો ઠરાવ ક્રમાંક 123

ભૂગર્ભની ખાણોમાં કામ કરવા માટે યુવાન વ્યક્તિઓની લઘુત્તમ વયમર્યાદા અંગે આ ઠરાવમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેમાં ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ભૂગર્ભની ખાણોમાં કામ કરવા માટે યુવાન વ્યક્તિઓની લઘુત્તમ વય સંચાલકો તેમજ કામદારોનાં સંગઠનો સાથે ચર્ચા કરીને નક્કી થવી જોઈએ, પણ તે 16 વર્ષ કરતાં ઓછી હોવી જોઈએ નહીં.

આ ઠરાવમાં ખાસ જોગવાઈ એ કરવામાં આવી છે કે નક્કી કરેલી લઘુત્તમ વયમર્યાદા કરતાં જેમની ઉંમર બે વર્ષ કરતાં વધારે ન હોય તેવી તમામ યુવાન વ્યક્તિઓનું દફતર બનાવવાનું રહેશે અને આવું દફતર નિરીક્ષકો તેમજ કામધરોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા જ્યારે માંગવામાં ત્યારે બતાવવાનું રહેશે.

ભારત આ ઠરાવ તા 20-3-1975ના રોજ સ્વીકારેલ છે.

1973નો ઠરાવ ક્રમાંકે 138

1973માં આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંસ્થાએ 138 નંબરનો ઠરાવ પસાર કર્યો જે બાળ મજૂરી અસરકારક રીતે નાબૂદ થાય તે માટે રાષ્ટ્રીય નીતિનાં ઘડતર માટે અનુરોધ કરે છે,

આ ઠરાવ કામ પર રાખવા માટેની લઘુત્તમ વયમર્યાદામાં ક્રમશઃ વધારો કરવાનું સુચવે છે. ઠરાવ હેઠળ નક્કી કરવામાં આવેલી લઘુત્તમ વયમર્યાદા, ફરજિયાત, શિક્ષણ પૂરું કરવા માટે નક્કી કરવામાં આવેલી ઉંમર કરતાં ઓછી હોવી જોઈએ નહીં. અને કોઈ પણ સંજોગોમાં તે 15 વર્ષથી ઓછી તો ન જ હોવી જોઈએ, વિકાસ પામતાં રાષ્ટ્રો પ્રારંભિક તબક્કે 14 વર્ષની ઉંમર નક્કી કરી શકે છે.

યુવાન વ્યક્તિઓનાં આરોગ્ય, સલામતી અને ચારિત્ર્ય માટે જોખમી હોય તેવાં કામ અંગે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે લઘુત્તમ વય 18 વર્ષથી ઓછી. હોવી ન જોઈએ .

આ ઠરાવ ખાણો, પથ્થરની ખાણો, ઉત્પાદન કરતાં એકમો, બાંધકામ, બગીચા તેમજ ધંધાકીય હેતુઓ માટે જેમાં ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હોય તેવાં ખેત એકમોને લાગુ પડે છે. ભારતે 138 નંબરનો ઠરાવ સ્વીકાર્યો નથી. આ ઠરાવ સ્વીકારવામાં આવશે ત્યારે આગળના ઠરાવ 5, 10, 59, 60 અને 123માં પણ સુધારો થશે.